

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СТРАХУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ХІХ– НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто питання організації страхування, діяльності страхових товариств у Російській імперії та, зокрема, в українських губерніях у ХІХ – на початку ХХ ст.

The question of organization of insurance is considered, to activity of insurance companies in the Russian empire and, in particular, in the Ukrainian provinces in XIX at the beginning of XX age.

Страхування належить до найбільш давніх і водночас стійких форм господарського і правового життя людини, що сягають своїми коренями далеко в історію.

Значний досвід, який базувався в основному на приватному і земському страхуванні було накопичено в ХІХ – на початку ХХ ст. У зв'язку з цим становить значний інтерес розгляд страхової організації в цей період у Російській імперії, до складу якої входила значна територія українських земель. Положення про організацію страхової справи в країні, її особливості в зазначений проміжок часу досліджувало багато вчених, серед яких Д. Мейер, Г. Пресс, А. Манес та ін.

Улітку 1827 р. було засновано “Перше Російське від вогню страхове товариство” [12]. Воно мало виключне право на здійснення страхових операцій у Санкт-Петербурзькій, Московській, Естляндській, Курляндській, Ліфляндській губерніях і в Одесі.

У 1835 р. було засноване “Друге Російське від вогню страхове товариство”, що одержало монополію на 12 років в інших 40 губерніях Росії [13]. У цьому ж році з ініціативи пруського підданого Шведерського почало свою діяльність “Російське товариство страхування капіталів і доходів”, якому було “дароване” виключне право протягом 20-ти років здійснювати страхування життя в Російській імперії, без сплати податків, крім мита в скарбницю [14]. Майже через десять років – у 1846 р. було засновано страхову компанію “Саламандра” з 25-літнім привілеєм виняткового страхування в Сибіру, Закавказзі, Бессарабській області й Землі Війська Донського також без сплати податків, крім мита в скарбницю [15].

До перших спеціалізованих страхових товариств можна віднести й засновану в Одесі морську страхову компанію “Чорне море” (1848 р.) [16].

Страхові товариства з метою поширення своєї діяльності в певних

колах суспільства обирали до складу правління осіб, що займали високе службове й суспільне становище. Наприклад, у ролі директорів виступали граф Мордвинов, граф Бенкендорф, граф Строганов, князь Орлов [7, с. 34].

Скасування кріпосного права в 1861 р., певні реформаторські тенденції в економічній політиці держави, зростання промисловості, будівництво залізниць у другій половині XIX ст. – усе це спричинило появу нових страхових товариств.

Щодо діяльності іноземних страхових компаній на території Російської імперії, слід зазначити, що вони мали право страхувати нерухоме майно, що перебуває на території Росії в тому випадку, якщо російські страхові товариства відмовляли в страхуванні або ж вимагали страхову премію, що перевищує 2,5 % від суми застрахованого майна. Особи, які були викриті в страхуванні нерухомого майна за кордоном у випадках, не передбачених законом, а також агенти іноземних страхових товариств, що перебували в Росії, які були винні в страхуванні такого майна, піддавалися грошовому стягненню на користь скарбниці на підставі Уложення про покарання (ст. 1202 Уложення про покарання) [18, с. 21-22]. А в 1871 р. були встановлені правила для іноземних страхових товариств, що відкривалися в Росії [21]. Основні положення цих правил зводилися до такого: а) кожне іноземне страхове товариство при клопотанні про дозвіл на здійснення операцій по страхуванню в Росії зобов'язано було надавати діючий статут товариства й річні звіти в російському перекладі не менш, ніж за останні три роки; б) для забезпечення виплат страхового відшкодування іноземне страхове товариство повинне було внести в Російський Державний Банк заставу готівкою або державними процентними паперами; в) іноземне страхове товариство відповідало по зобов'язаннях усім своїм майном; г) ці товариства зобов'язані були дотримувати законодавства Росії; д) у випадку виникнення спірних моментів іноземні страхові товариства зобов'язані були підкорятися рішенням російських судових органів; е) уряду Росії необхідно було повідомити імена й місце перебування агентів іноземних страхових товариств.

Таким чином, аналіз основних положень цих правил свідчив про те, що законодавство цього періоду було спрямовано на зміцнення і розвиток перш за все національних страхових компаній.

Російськими страховими товариствами також були вжиті заходи по зменшенню здійснення перестраховування за кордоном. Це стало причиною створення російського перестраховального товариства й організації взаємного перестраховування від вогню. Питання про вжиття заходів розглядалося також на багатьох нарадах представників російських страхових товариств у Санкт-Петербурзі у вересні 1894 р. [1].

До 1913 р. на частку російських акціонерних товариств доводилося вже 63,1 % зібраних страхових внесків, а на частку іноземних акціонерних

компаній – 5,9 % [23, с. 391].

На території України була дозволена діяльність іноземних страхових товариств з 1885 р., серед яких були американські, англійські, німецькі, французькі компанії по страхуванню життя [22, с. 35].

Однак обсяг особистого страхування був незначним. Операції по страхуванню на випадок смерті, а також по страхуванню від нещасних випадків мали право проводити лише деякі акціонерні страхові товариства, наприклад “Життя”, “Якір”, “Перше Російське страхове товариство”.

Але в цілому особисте страхування в Російській імперії було слабо розвинене й не одержало такого поширення, як страхування майна.

Не було встановлено і загальних правил по страхуванню майна. Звід Законів Цивільних у розділі про договори містив усього лише дві статті із цього приводу, з яких ст. 2199 давала визначення договору страхування, а ст. 2200 установлювала порядок установи страхових товариств [19].

Тому питання про статuti страхових товариств, чи мали вони значення договорів або спеціальних законів, було одним з важливих. У спеціальній літературі зі страхування, у різних журналах, на сторінках газет дослідниками страхової справи висловлювалися різні погляди з цього приводу.

Незважаючи на величезну кількість юридичної й економічної літератури, присвяченої визначенню поняття страхування, у другій пол. XIX ст. – поч. XX ст. так і не вдалося сформулювати таке визначення, яке б охоплювало всі види страхування.

Земське страхування в Російській імперії зародилося одночасно з ухваленням рішення про дарування селянам волі.

Звільнення селян призвело до прагнення розділу родин, а отже, і до збільшення кількості будинків. Нові будівлі почали впроваджуватися в середину селищ, зближаючи тим самим будови між собою. Тому не важко було передбачати збільшення кількості пожеж, що залежало прямо від скупченості будівель [20].

Уже 18 лютого 1861 р. Головний комітет по селянству доручив міністерству внутрішніх справ скласти проект про страхування сільських будівель [5, с.121].

Слід зазначити, що в Росії питання про введення взаємного страхування було піднято ще в 1855 р., коли імператор доручив міністрові внутрішніх справ надати всі дані із цього приводу. Однак міністр не знайшов необхідних аргументів щодо заснування взаємострахування, оскільки воно не було ще уведене в багатьох розвинених державах Європи. А міські домовласники могли піклуватися про збереження свого добробуту, а крім того, для встановлення обов'язкового страхування треба було б утворення штатом чиновників, що значно збільшило б розмір страхового платежу [10, с. 16]. І все ж результатом роботи комісії, створеної за дорученням Головного комітету по селянству, стало Положення про взаємне

страхування від вогню, що почало діяти в 1864 р. [17].

Згодом це Положення було піддано значним змінам і доповненням у законодавчому порядку з боку Правлячого Сенату, міністерства внутрішніх справ й утвореного для нагляду за діяльністю страхових установ Страхового комітету. Функції цього комітету, створеного при господарському департаменті міністерства внутрішніх справ, були передбачені в Положенні про нагляд за діяльністю страхових установ і товариств від 6 червня 1894 р. [9, с. 80 – 83]. Деякі статті цього Положення мали безпосереднє відношення й до взаємного страхування від вогню.

Повітові земські управи зобов'язані були піклуватися про правильний устрій селищ, розподіл селянських садиб після пожеж тощо. Наприклад, Харківська губернська земська управа для виконання положень цього нормативного акта надала Харківським губернським земським зборам доповідь із пропозиціями найбільш істотних заходів щодо скорочення кількості пожеж у губернії. Земські збори, у свою чергу, надали цим заходам обов'язковий характер, видавши циркуляр 31 січня 1875 р. [4, с. 2].

Постановою Харківських губернських земських зборів від 18 грудня 1889 р. було засновано Харківське добровільне взаємне земське страхування рухомого майна від вогню – запасів хліба, сільськогосподарських продуктів, матеріалів і виробів. Ведення справ по страхуванню рухомого майна було покладено на губернську земську управу при сприянні повітових управ, інспекторів, агентів земського страхування й волостних правлінь [2, с. 42].

У багатьох містах діяли товариства взаємного страхування від вогню. Одне з таких товариств було створено в Україні в 1863 р. у Фастові. Згодом порівняно великі товариства цього напрямку з'явилися також й у Києві, Одесі. Їхня діяльність обмежувалася територією відповідного міста, і обслуговували вони переважно великих домовласників, купців і фабрикантів. Страхувальникам, що уклали договори страхування на кілька років поспіль, надавалися пільги й навіть допускалося безкоштовне страхування по так званому “золотому полісу” [22, с. 35].

13 травня 1864 р. міністром внутрішніх справ Російської імперії було затверджено статут Харківського товариства взаємного страхування майна від вогню. Метою створення товариства, крім відшкодування власникам збитків, було також і прагнення до зниження страхових премій, що сприяло доступності страхування для більшої кількості власників. Із часу відкриття товариства йому надавалася повна свобода дій. Кожний зі страхувальників мав право бути присутнім на загальних зборах, але право голосу надавалося тільки тим, хто застрахував майно на суму не менш 5 000 рублів. Для керування справами товариства зі свого середовища загальними зборами страхувальників обиралися троє розпорядників [25, с. 1 – 8].

У цей період функціонували також товариства взаємного страхування

серед землевласників. Дотримуючись приклада Ліфляндського товариства, у Києві було організоване товариство взаємного страхування землевласників, що ставило перед собою завдання відшкодування збитку, заподіяного вогнем землевласникам Київської, Подільської й Волинської губерній [11, с. 15 – 19].

А в 1883 р. відбувся I з'їзд представників міських товариств взаємного страхування від вогню, яких на той час налічувалося вже 43 [5, с. 161].

Діяльність міських взаємних товариств, які з'явилися в Російській імперії значно пізніше акціонерних страхових товариств, одержала високу оцінку. Вони внесли в міське господарство істотні поліпшення: будували водопроводи, удосконалили трубочистне ремесло та ін.

До початку XX ст., майже за піввіку свого існування, простежувалася явна тенденція до істотного збільшення проведення взаємного земського страхування в Російській імперії й, зокрема, в її українських губерніях. Прикладом могла послужити Чернігівська, Харківська й інші губернії.

Так, загальна кількість страхових операцій за 1900 р. у Чернігівській губернії, відповідно до звіту губернської земської управи, складала 8 936, а ще сім років тому, в 1893 р. – 7 057. Це стосувалося як добровільного, так й обов'язкового страхування [3, с. 1 – 3]. А в 1913 р. на частку земського страхування доводилося 16,8 % всіх страхових платежів [23, с. 391].

Досить серйозний підхід до питання про введення державного страхування посівів від неврожаю був розроблений наприкінці XIX ст.

У 1893 р. при міністерстві внутрішніх справ Російської імперії була створена комісія по перегляду статуту про народне продовольство, очолювана міністром внутрішніх справ Плеве. Ця комісія розглядала питання про державне страхування посівів від неврожаю, обов'язковому для селян і добровільному для інших власників землі. Результатом їхньої роботи став проект “Основних положень статуту державного страхування сільськогосподарських посівів від неврожаю”. Він був розісланий 49 губерніям Росії для розгляду особливими нарадами представників земств і місцевих землевласників, які, однак, не підтримали його “у зв'язку з серйозними труднощами щодо практичного його здійснення” [24].

Питання про страхування було в цей період новим і для існуючої російської кооперативної літератури. У вивченні взаємин між кооперацією й страховою справою основними джерелами стали звіти й доповіді зборів уповноважених Всеросійського союзу споживчих товариств (Центрсоюзу), що зайняв провідне місце в організації кооперативного страхування в цілому Росії й, зокрема, в Україні.

На I установчому з'їзді уповноважених Центрсоюзу 23 – 24 вересня 1898 р. було поставлене питання про об'єднання майна, що належало членам союзу з метою здійснення страхування. Тоді мова йшла тільки про колективне страхування майна союзних споживчих товариств [6, с. 7].

Перша ж реальна спроба впровадження в життя ідеї взаємного

кооперативного страхування була зроблена в 1902 р. представником Павловського споживчого товариства, що було одним з перших ініціаторів організації взаємного страхування, підняв питання про це на 5-х зборах уповноважених споживачих товариств, що передало його в комісію для розробки загальних положень [8, с. 3].

Однак протягом наступних семи років питання про організацію взаємного страхування кооперативними установами так і не було вирішене.

У 1909 р. питання про взаємне страхування знову виноситься на повістку вісімнадцятих зборів уповноважених споживчих товариств, які цього разу його розглянули й ухвалили: визнати бажаним і своєчасним здійснення (при Московському союзі споживчих товариств) взаємного страхування від вогню товарів і майна. У результаті прийняття цієї постанови при союзі було утворено страховий відділ, через який як сам союз, так і споживчі товариства, страхували своє майно в акціонерному товаристві “Якір”. Саме із цією страховою компанією союз уклав особливу угоду по пільговому страхуванню [8, с. 5].

Початок у 1914 р. Першої світової війни, значні економічні й політичні потрясіння в російському суспільстві призвели до найглибшої фінансово-економічної й політичної кризи.

Падіння купівельної спроможності рубля, що почалося в роки Першої світової війни, знецінювало страхові суми укладених договорів, страхові платежі.

Попри це в 1914 р. було розроблено статут “Першого Товариства взаємного від вогню страхування Кооперативного майна”.

Основні положення цього проекту зводилися до такого: товариство було засновано з капіталом в 1/2 мільйона рублів; коло дій товариства було обмежено тільки страхуванням від вогню й поширювався всією Росією; членами товариства могли бути тільки кооперативні організації; відповідальність членів по всіх прийнятих зобов’язаннях була обмежена вартістю паїв (200 рублів кожний). Проект припускав створення страхової організації не при Центросоюзі, а самостійно [6, с. 10-11]. Однак статут так і залишився лише проектом.

Таким чином, занадто багато часу пішло на обговорення здійснення кооперативного страхування, а з практичної точки зору – справу не було просунуто ні на крок. Можливо, це пояснювалось новизною і складністю поставленого завдання й недоліком спеціальних знань, необхідних для організації кооперативного страхування.

І все ж на початку ХХ ст. в українських губерніях Російської імперії склалась система страхування в акціонерних страхових товариствах, міських взаємних і земських страхових товариствах, була також створена система страхового нагляду з боку держави. Все це, безумовно, сприяло подальшому розвитку страхової справи .

Література:

1. *Белоцветов Н.* Меры, предпринимаемые акционерными обществами для уменьшения перестрахований за границу // *Страховое обозрение.* – 1894. – № 9. – С. 512-513.
2. *Взаимное земское страхование движимого имущества от огня в Харьковской губернии.* – Х.: Тип. Зильберберга, 1891г., – 80 с.
3. *Взаимное земское страхование от огня.* – Чернигов: Тип. губернского земства, 1901. – 181с.
4. *Доклады Харьковской губернской земской управы Харьковскому земскому очередному собранию.* – Х.: Тип. М.Ф. Зильберберга, 1890. – 54 с.
5. *Луневский С.П.* Страхование от огня. – Спб: Тип. К. Фельдман, 1912. – 206 с.
6. *Лурье Е.С.* Кооперація і страхуваніє. – М.: Тип. Н.А. Сазоновой, 1918. – 109 с.
7. *Манэс А.* Основы страхового дела / Пер. с нем.; Под ред. и с доп. М.И. Ушакова. – Спб, 1909. – 172 с.
8. *Матвеев Н.Г.* Кооперативное страхование в прошлом и настоящем. – М.: Изд-во Центросоюза, 1923. – 47 с.
9. *Моисеенко-Великий Н.В.* Положение о взаимном страховании от огня. – Спб: Гос. типография, 1902. – 90 с.
10. *Обязательное взаимное страхование (его выгоды и преимущества).* –М.: Тип. “Русский курьер”, 1883. – 44 с.
11. *Осадець С.С.* Страхування. – К.: Атіка, 1998. – 400 с.
12. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. II, № 1202.* – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1138 с.
13. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. X. Отделение первое. – № 7930.* – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1856. – 918 с.
14. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. X. Отделение второе. – № 8391. – 8392.* – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1856. – 350 с.
15. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое. Т. XXI. – № 19661.* – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1847. – 668 с.
16. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое. Т. XXII. – № 21225.* – Спб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1847. – 950 с.
17. *Положение о взаимном страховании от огня.* – Спб: Гос. типография, 1886. – 32 с.
18. *Пресс Г.С.* Страхование. Законы, уставы, положения и судопроизводство по делам о взыскании пожарных убытков со всеми

разъяснениями Гражданского Кассационного Департамента Правительствующего Сената. – Спб: Тип. Александра Улыбина, 1908. – 199 с.

19. Продолжение Свода законов Российской империи 1906 г. Часть третья. Статьи к томам VII, VIII, IX и X. – Спб: Гос. типография, 1906. – 655 с.

20. *Рагозин В.* Принципы страхования имущества // Вестник Европы. – 1873. – Т. 2. – С. 337 – 356.

21. Собрание узаконений и распоряжений Правительства. – Спб: Тип. Правит Сената, 1871. – № 107 – 969.

22. Страхове право України: Підруч. для вищ. навч. закладів / Д.П. Біленчук, П.Д. Біленчук, О.М. Залетов, Н.І. Клименко. – К.: Атіка, 1999. – 368 с.

23. Страхование дело: Учеб. / Под ред. проф. Л.И. Рейтмана – М.: Банковский и биржевой научно-консультационный центр, 1992. – 524 с.

24. Судьба проекта о государственном страховании посевов от неурожая // Страхование обозрение. – 1893. – № 10. – С. 563 – 565.

25. Устав Харьковского общества взаимного страхования имущества от огня. – Х.: Тип. “Печатное дело”, 1911. – 57 с.

Надійшла до редколегії 26.05.2008 р.